

כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, ספר חמישי / בעריכת יעקב כהן ופ. לחובר
(תל-אביב : הוצאת "דביר", ת"ש)

כ"ף-הדמיון ואחיותיה בפשירת ביאליק

מאת דב שטוק

א

כ"ף-הדמיון ובדומה לה הם כאושפיון מצויים ביותר בסוכת-שירתו המפוארה של ח. נ. ביאליק. מכלל-האוכלוסיה מרובת-הפנים של אושפיון אלו נבור לנו בזה חלקה אחת בלבד, להראות דרך התפתחותה של כ"ף-הדמיון ודומיה מדיוטה קטנה של כלי-שירת, ששימושו מוגבל, דרך הרחבה והעמקה, לדיוטה גדולה של דרכי-סמל, שהם כמבואי-החזון.

תחילה ננסה להמחיש, עד כמה מצוי כלי-שירת זה בשירי-המשורר, ונעיר על ההוספה, כשכ"ף-הדמיון ואחיותיה נגלות לפנינו כעדת-שכנים צפופה המכונסה במדור צר ביותר, פירוט-הרוגמאות מצריך יריעה, ולא קצרה, ונסתפק בקצת דוגמאות אפניות, קודם נזכיר דרך דוגמה כזו שלשה שירים, לא גדולים ביותר, שלידתם בשנה אחת (תר"ס). הרי לפנינו השיר „ביום סתו" ונקרא בו: „כצמח רך בקר, בדמי יגונך תחגע" — כסתו מעונן בלי נגוהות — ימי ילדותך השוממים תמו, וכחרף משכים אל אשנבך נשקפו הנעורים — וכיום חל אחד ארך חיי תפל לך נבאו — כרחל נאלמה נצבה, כמו עלי המון רחמיה התגלגלו — אז באה היא כחלום, כצל — — —; „שירה יתומה" נמצא: „כחרד וכנכלם שיר זמיר מתגנב לאטו — העבים כעין העופרת עוד תלויים באויר — היער — הוא אלם, הוא מחריש כמות, כאלו לא פלח גם שבט אור אחד לבבו, אלוניו וברושו — כמו חדלו מקוות לאביב וקיצם לא יבוא — וכאבני-מעמסה כל נטלי הרקב יעיקו — כעצבת יום סגריר, כילל סופת חשך — ולא תשמע שירתו כשמע קול שירה יתומה": ואף בשיר „לא תמח", שנאמר בו: „כמו עם כל נטף מת חלק נשמתי — דמעה כבירה, שחדל אנכי ערותה, וכאנחה רצועה בוקעת — וכרקב בעצמות היא נשואה בלבבי, ככאב נעצר כמוס אסבלנה על רוחי — תלוני כמות בעמלי ובנוחי". וכדוגמה בולטת, מובהקת, אביא פיסקה רצופה מתוך „המתמיד", שאין בה אלא ט"ז חרוזים וכ"ף-הדמיון ודומיה מצויים בה י"ב פעמים: „שש שנים תמימות, שנות נער ובחורים, כצל, כבלי חיים לנצח אבדו, וכאלו לא-נגעו עד בית האסורים וכאלו על-פנת הנער לא עדו. כמו פס כל-היקום מן הארץ הנעימה ותמה הארץ מעבר לחיץ, וכאלו לא-תלבש מימים ימימה תכריכי החרף ובגדי הקיץ: כמו כבתה השמש מעבר לחלון וכאלו לא חתר הביתה אור זיוה בתפשו לרדת בין בדי האלון, העומד עירי על חלון הישיבה: וכאלו לא-היה יום בהיר, ליל סהר, ואביב לא קסם עדנים ונעימות: וכמו טרם יהיה לבחור הנער — כצל, כבלי חיים שש שנים תמימות!"

לצד הדוגמאות של שכנות סמוכה ביותר, כמעט ממריעה בצפיפותה, אפשר לציין דוגמאות של שכנות פזורה יותר, ובהן נראה על "מתי מדבר" כדוגמה מציינת: "בין חולות המדבר הצהבים כאריות לבטח ירבצו — עזים פנימו ושופים, ועינם כנחשת מועמה — קצות זקנם מתפתלות כקצות נפתולי הנחשים, מוצקים כחצובי חלמיש — בולטים כסדני הברזל — וכאלו במ נקשו מעולם בקרנס הזמן — ככתב שעל מצבות האבן — כתוהים עלי הראשונות — אך פתאם כמו נרתע השחץ והיה כמשיב כלי זינו — והנה כקורת הבד פתן-נמר — כילד שעשועי המדבר — נטוי כעין מטה זעם — והיה כמשיב את ראשו — דומים לחיתו ענק — נראים ככפותים ברצועות — כמרירי יום קרוב — וכנגית-הברזל המלגן — והם נראים כפורחים באויר — אך יש אשר פרש — יעופף כעוף הפורח — ונראה כאילו יהלך — וכחץ השלוח — וקשה כסלעי-ערב — כמו נשאו מזה על גביהן אגדה — ושבה הדממה כשהיתה —".

הבודק במערכות משלים אלה וכאלה, שרביים ניכר ומובהק, לא יתקשה לגלות, כי יש בהם סוגי-דוגמאות, שיותר משיש בו כדי לחזק, בדרך ההצבעה של הצד השווה שבמשל ובנמשל, את התיאור, ההגדרה של תכונה או מדה יותר משיש בו כדי לקרב אותנו להכרת דיוקה של תכונה או מדה, יש בו כדי להעיד, עד מה הכרה זו רחוקה, קשה עלינו, בלתי-מושגת, עצם צרכו של המשל הוא, כביכול, תעודה מדאיבה לקוצר-היד, ועל דרך כך צריך להתפרש רבוי השימוש במשלים להגדרת הקירוב, לא תרועה על מציאה לאורה של בטחה כאן, אלא גישוש בצל, באפלה, כך עלינו לראות, לדוגמה, ב"המתמיד", בין בכ"ף-הדמיון הכרוכה שם לשם-עצם ובין בכ"ף-הדמיון המחוברת שם לפועל, בין אם המשל מתמצה במלה אחת ובין שהוא מתפרש בתמונה שלמה: "וכאיש שהסיע אבנים ויעף יבקשו יתחננו כל קרביו מנוחה — כמבקש: קחני, הרוח — כנס מן החטא — וכחס על הרגעים הקלים לנוע — וכבודד נזיר רעים אסיר אל פנתוי, בין אם החבור של המשל והנמשל הוא ב"דומה": "ובעדו דמות אדם הדומה לצלו של מת מתנועע —", בין ב"כמו": "כמו בוחש הדייג סיר זהר בכשפים", "וכמו שם המפרש באותיותיו הם הוגים", "כמו יד משחקת זורקת חפנים" ("זהר"), "וכמו התערבו בשמחתי גם בני השיר ופרי המגדים" ("בשל תפוח"), "אורות רבים כמו בוקעים ועולים" ("פעמי אביב"), "כמו יחלם חלומו האחרון, כמו יכיל בסתר כנפיו תעלומות ולחשים", "כמו רחמים תשאלנה — ופניהם החורים כמו רחמים שאלו" ("המתמיד"), בין ב"כאלו": "וליל תמים בין פטיש וסדן אותה רקע וכאלו כל כחו כביכול בו שקע" (מ"שירי החרף"), והכל כאלו מהרהר כאן בדממה: למי ולמה" ("על כף ים מות זה"), "כאלו שם לפני ולפנים בחביון עזו — תישן — בת המלכה שנתכשפה", "כאלו דמי החרש והדרת סודו נכפלים שם בראי מימיה הנרדמים", "לי נדמתה כאלו היא בת-עין פקוחה של-שר העיר גדל-הרזים וארך-השרעפות" ("הברכה"), ובין ב"כעין": "ובטאתי המערב כעין גלמים שוב נערמו העבים" ("ערבית"), "ובין הצאלים בחורשה כעין רשת מזורה" ("גמדי לילה"), "אי בודד לו כעין עולם בפני עצמו" ("הברכה"), בדוגמאות האלה יותר משנשמעת לנו כעין הודעה לצד הזהות שבין המשל לנמשל, נשמעת לנו כמין אזהרה מפניה, כמין רמיזת-חשאי על נזרוציה, אם גדולה ואם קטנה, משל ונמשל נראו לנו

ואחיותיה, שאינן לרוב בשירת משוררנו אלא כמשרתות קטנות ותפקידן מוגבל וצנוע—היא־הן התחנה הראשונה, בדרך רבת-התחנות אל הסמל. דרכן כשל אורח עָנוּ שבא לבית השירה, בתחילה ישיבתו מצומצמה ומכווצת בפנית־שולחן, ולבסוף הוא, יסודו ועיקרו של הבית, אדוניו, ושעל־כן אפשר לדרוש בהן ענין תראשית המצערה והאחרית השגיאה מאד.

אמרנו: דרך רבת-תחנות ונבדוק בקצתן. קודם כל הדרך של כִּי־הַדְּמִיוֹן הרגילה לתחנת הצירוף, אם דוגמאות פשוטות, מסרתיות, לפי זכרי־כתובים ואסוציאציות נודעות: זכרונות הילדות שאנו רואים אותם תחילה, חתומים בנפש ונשואים עמדי כחותם על לבי, כחותם על ידיי (ממשוט במרחקים). שהוא על דרך „שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך“ (שה"ש ח' ו'). נראים באחרונה, בעילויים, „כחותם על ימין עליון דמות ילדתי הקדושה“ („אחד אחד ובאין רואה“). על דרך: „חותם על יד ימיני כי משם אתקנך“ (ירמיה כ"ב, כ"ד) ועל דרך: „ואמר תלוחי היא שנות ימין עליון“ (תהלים, ע"ז, י"א). ובדומה לכך כשזכר־כתוב מתרחב לתיאור מפורט: „היורדים כטל ישראל ומשוכבים נפשו הנלאה השומה בכף“ („ברכת עם“). על דרך: „אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון“ (הושע י"ד, ו'). ובדומה לכך: „תבוא בקרבי כריח גן עדן וכטל לי תחיה“ („בשורה“). על דרך תחית טל. וראה ליד הדוגמה, שבה נראית הנפש הצופה לברכת פתאם אשר לאלהים „ככנור ערוך מיתרים רוחי נכון לקראתה“ („אחד אחד ובאין רואה“). דוגמה שגם ענינה רוח אלהים הפוקדת את האדם והיא כדי מנגן הפורטה על כנור־לב האדם, והמלה כנור מובלעת היא וכמובנת מאליה: „קצה אצבעך החריד רגע מיתרי לבבי“ („חלפה על פני“). ודוגמה, שפרטיה רבים יותר: „מפכים חרש—כמים גנובים, כיון־סתרם—וכיון מתוק עברני“ („כשל תפוח“). כמה זכרי־כתובים במלים אלה, וזכיר של שלש האחרונות: „וכגבר עברו יין“ (ירמיה כ"ג, ט'). ועל פיו גם הדוגמה „הם השאר נתן ריחו, זולל וטובא העולם, יין עגבים עברו“ („היה ערב קין“) [ונפסח על פירוט דוגמאות לפי זכרי־כתובים אחרים, כגון: „דבר מה בל ידעתיו כיון בי המה“ („זהר“). וכך: „זכרו כיון הטוב לא יפוג לעד מדמי“ („אחד אחד ובאין רואה“)]. ואף בזה נראה דוגמאות, שבהן המלה יין מובלעת וכמובנת מאליה: „ובקר־חיי יעברני במלוא מתקו הראשון“ („אחד אחד ובאין רואה“). ובדומה לכך: „ויקר־בקר־אל בעודו חדש ורטוב יעברני נא עבר ושטף“ („עם שמש“). ויש אפילו דוגמה, שגם התיבה יין וגם התיבה עבר מובלעות: „רק רגע יתמהמה החזון ושטפני גל מתקו“ („אחד אחד ובאין רואה“). בענין הים כמשל נראה כראשית־אמנציפציה מכִּי־הַדְּמִיוֹן, וכן נמצא מכאן על השבלים: „וכגלי הים מן הבקעה נצנפו“ („בשדה“). „ועתה—ראה הכנע—גדלתי ואשגב כים“ („הצור והגל“). „חמלה גדולה כים—כל זה יהמה בלב יהמה יחמר כים“ („אכן הציר העם“). ומכאן: „זה ים אנגהות רחב הידים“ („זהר“). „ים־הדממה פולט סודות“ („ים־הדממה פולט סודות“). „דומם אל ים־המחשכים“ (שם). מובן, שיש דוגמאות לצירוף, המצריכות ברור אנליטי יותר ונרמזו בקצה־המטה על דוגמה אחת: „ויחלם כיוסף והוא זגול מרובה ועתה אהה—והוא צעיר אלפו“ („על אילת־השחר“). [על דרך ההמשלה של יוסף שנעשה מנשה—„הנה אלפי הדל במנשה ואנכי הצעיר בבית אבי“ (שופטים ו' ט"ו)]. שהיא פתח־ביאור לכמה וכמה רמזים, שבהם עולה ההזדהות עם

יוסף החולם, המתרפק, על אמו, אחיו מתקנאים בו והוא בודד בחלמו, וראה: „ילד עזוב לנפשו רך ויחיד וחולם, ואני הוא הילד, מלאכי“ (ואם ישאל המלאך). שבנינו לפי זכריי-כתובים שמתוכם נראה את הילד ככיניו של יוסף בפי אחיו גם לאחר מכירתו: „הילד איננו ואני אנה אני בא“ (בראשית ל"ו, ל'): אגב — בכל החומש אין תיבה הילד בה"א הידיעה חלה אלא על שלשה: ישמעאל, יוסף, משה). וכן: „כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לאמי“ (משלי ד', ג'). ורוח הכתוב הזה חופפת על דוגמה אחרת, על הנחש במדבר: „כילד לשעשועי המדבר, רך ויחיד לערבה“ (מתי מדבר). ודורשי סמלים יבחינו בין האב-המדבר ובין האם-הערבה. ותוספת חשובה לכאן היא הדוגמה: „גזוף הייתי לשמיו ומנודה לכוכבי אורם“ (אחד אחד ובאין רואה). שמרטט בה, מתוך שמירת הריתמוס, הכתוב: „מזור הייתי לאחי ונכרי לבני אמי“ (תהלים ס"ט, ט'). דוקא ההחלפה, שלא מדעת, של ענין: בני-אמי בענין: כוכבי-אורם, מעלה בפירושו חלום יוסף על אחיו. ואפשר היה להביא דברי-חזיון נוספים בדוגמאות של שירים שאוירת-בדידות אוטופתם, ובעיקר השיר „לבדי“, שנאמר בו: „ואני גזול רך — בדד בדד נשארתי, והשכינה אף היא כנף ימינה השבורה על ראשי הרעידה — — חרד חרדה עלי: על בנה, על יחידה — — חרש בכתה עלי ותתרפק עלי“ (הוא הבן היחיד והרך לפני אמו). והנה הפסיקה הקטנה: „בדד, בדד נשארתי“ היא אפניית ביותר, כי היא בנויה לפי שני זכריי-כתובים, המעלים את שתי נקודות-החבור האסוציאטיביות ביותר ליוסף, את אביו ואת אחיו, ואילו הוא עצמו נבלע, שעל יעקב נאמר: „ויותר יעקב לבדו ויאבק איש עמו עד עלות השחר“ (בראשית ל"ב, כ"ה). ועל בנימין נאמר: „כי אחיו מת והוא לבדו נשאר“ (שם, מ"ב, ל"ח). וביתר בירור: „וילד זקנים קטן ואחיו מת ויותר הוא לבדו לאמו ואביו אהבו“ (שם מ"ד, כ'). [אמנם תיבה לבדו תחול גם ביוסף ואחיו, אבל במובן אחר: „וישימו לו לבדו ולהם לבדם ולמצרים האוכלים אתם לבדם“ (שם מ"ג, ל"ב)], ואם נזכר הכתוב המעלה את שתי נקודות-החבור (האב והאח) טוסח על נקודות האמצע (יוסף) בא המשורר ואומר: „ובדרך אחרת לבדי אבדתי“ (המתמיד). ויש דוגמה, שמתוכה אנו למדים, כי השכינה דמותה מדמיות האם, ואף היא מספירת יוסף ואמו: „לא בכתה לא הרימה קול וכרחל נאלמה נצבה כמו עלי המון רחמיה התגלגלו“ (ביום סתו). וכבר טרחנו להרחיב בענין זה, לפי בדיקת סתרי הדי כתובים ודרושם במקום אחר (במאמר „מכיתת שביבים“ ב„ספר ביאליק“).

תחנה גדולה בדרך כ"ף-הדמיון לצירוף, היא דרך הרחבתה לתמונה מהסוגים המרוכים שבתחנה זו נבור קצת דוגמאות מציינות. מכאן מדה מצומצמה יותר שבשימוש המשל: „שבליה המלאות כבני צאן מבהלים, הפנו נסו אל ארץ חרשה“ (בשדה) ומכאן המדה הנרחבה שבו: „גם עתה עוד הנני תועה כצאן, את גוי, את חלבי ובשרי יקחו ושבת הנוגש לא יאמר עוד הן, עוד יסגור עלי מרעה כרים ואחוי“ (אגרת קטנה). או דוגמה אחרת לכך, שנראה בהם דימויים מצומצמים: „וקרני אור בעד העב כחניתות ממורטות רב“ (בערוב היום), „ומן הענפים יולמו קלוחים ארוכים ומשוכים הדומים לרמחים מרוטים התקועים בארץ ומעוכים“ (משירי הקיץ), „אור וכפור משמשים יחדיו זה בחצו וזה במחטו“ (משירי החרף), „כחץ ירוך דברו, גליונות יברחו“ (המתמיד), „קולו יצא כחץ, מלא עצמה, עזוה“ (מתי מדבר האחרונים), „חלפה כחץ וממרום הגג על חג העולם הכריזה“ (בשורה).

„וברבבות חצי-זהב יפלח השמש כבדך“ („בעיר ההרגה“), כשם שנראה תמונה רחבה יותר: „ארב ארב לי השמש ואך ראני — קם וייר כל חניחותיו — ורוח פרצים, עז וחדוה נמסך קרבי“ („משירי ההרף“ ב'). ולאחרונה דוגמה מעולם הצומח: „חיי ריק ותפל הנובלים שם כציץ בלילה אפל“ („רוי לילה“), או בלא כ"ף-הדמיון ובהרחבה נאה: „כי מה שיר ישראל בגולה — ציץ יבש, ציץ זלפה, שטל אור את-עליו לא ירטב, זרע גד אשר נפל אל-רפש ועכש, פקועה ששלפה ויבשה במרתף“ („שירת ישראל“), ובהיפך מזה נמצא, כי התיאור המצומצם ניתן בלא כ"ף-הדמיון: „לחנק בחשכה את קטן תאותה (של הנפש) ולרמוס את אחרון פרחיה“ („המתמיד“), „לא, לא תזיד יד לשלח, לנתוש את הפרח נטע אל לבדו בלבבנו“ („מכתב קטן לי כתבה“), „עוד מעט והשתפכו בפרחים לבנים גם נעורי החדשים וחלומותי הישנים“ („פעמי אביב“), ואילו התיאור הנרחב ניתן בכ"ף-הדמיון: „עליהם נשארנו בלי עמית ורע כשני פרחים בציה, כשני אובדים המבקשים אבדה עולמית על פני ארץ נכריה“ („עם דמדומי החמה“), המאזין לצליל הכמוס ישמע כאן את ששמע משירת „לבדי“ ובשירים אחרים, ומה שהיה שם „פנת סתר שוממה“ וכדומה הוא פה ציה וארץ נכריה, ומה שהיה שם אָם ושכינה הוא פה הרעיה.

ג

תחנה גדולה משל דרך כ"ף-הדמיון לתמונה היא התעלותה לסמל, שהוא מיצוי נעלה בביטויי-שירה. יש שאין אנו רואים אלא תחילת ההתעלות הזאת, והיא נפסקת באמצע, כאילו לא היה בה כושר פנימי או חיצוני להגיע לידי גמר. אנו רואים שורש והתאמצות-סתרית, שחלקה מכרעת בה נעשית שלא במכוון, אולם אין אנו רואים פרי בשל. כך, נראה, ביחוד כמה יצורים קטנים (תולעה, עש) שנרמזה בהם ראשית סימן לסמל, שלא זכתה לאחריה, ויש שיצאה מכלל רמוז ולכלל הרחב לא באה. כנגד זה אתה מוצא גילויים מובהקים ביותר לדרך כ"ף-הדמיון הפשוטה אל הסמל הנעלה. הרי בהמת-בית, כטוס או כשור, תחילתה לא באה אלא כשימוש-השוואה, קטן, אם חרישי ואם פתיטי, אם כִּנְכַר־מראה ואם כִּנְכַר־כתוב: „כך ימשוך סוס וקן אשר נשבר כח“ („בעיר ההרגה“), וידעת כי עת לגעות היא כשור עקוד על גבי המערכה (שם), ובאחרונה אותה בהמת-בית מתעלה כאחת התמונות האדירות ביותר: „כשור יגיע כה, מתנהל דומם ולאטו, פוסע במוטות עולו, רחב-גם וכבד-צעד, נקשה ומתאפק ושוה, הוא-הוא בכל חליפות העתים, בימי סגריר טעוני זעף ובימי שרב קודחים, צעד קדורנית ותסע עגלת חייו, הזוחלת, עמוסת אבנים לעיפה, בדרכים כבדי עבטיט ובארחות עמוקי חול ומעונני תימרות אבק, מפרקתו שחוחת מוטה, מצחו חרוש דאגה, ועיניו, בארות יגון, תוהות באפס תקות, על כל פרשת דרכים וליד כל ראש נתיבות — כתוא מכמר על אם הדרך כרע נפל אבי“ („אבי“), אף שהמשורר לא השמיט את כ"ף-הדמיון אנו רואים כאן משל ונמשל מעורבים יחד ונבלעים זה בזה כזוהת עליונה.

דמות הצפור, ראשונה לסמל המשורר בבכור שיריו: „שלום לך שובך צפורה נחמדת“ („אל הצפור“), אף הופעתה כדרך-השוואה היא סימן לרינה, בשורה, הויה, כיסופים: „משוט במרחקים, ממקומות נדדתי, כצפור מים אל בית אמי חרדתי“ („משוט במרחקים“), „היא באה כצפור עם גילה וצחוקה“ („לא ידע איש מי היא“), „ולכל הגה מפיה כצפור לבבו“ („יונה החייט“), וכדומה, ובמיוחד כדרך-

השואה של כלואה, לטובה ולרעה, וגעגועי-חופש: „ונפשי כצפור בהריחה יום דרוך“ („אגרת קטנה“), „ונפשי כצפור חורגת מכלוב ה“ (שם), „יאחו כצפור בחבלי דמיונו“ („המתמיד“), „וכצפור ברשת אור נפשו נלכדה“ („זהרה“), וכן: „הן לא ככנף רננים (בנוסחה ראשונה: כצפורה) מתלמטה לחפש ברננה“ („בשרה“). ואם הצפור בכללה לא התעלתה למעלה מרמזי-סמל אלה, הרי היונה היא שוכתה לכך, מובן, גם תחילתה כאמצעי-השואה: „עוגבי קול בוכים, כנורי כיונה יהגה על אפיקי בבל“ („אל האגדה“), „קול הנער — מנהם כיונה מזוית הישיבה“ („המתמיד“), „מתרפקים כיונים על זכוכית אשנבי“ („צפירים“), „כי כיונה חרדה בחלונך התחבטה, התלבטה נשמתיה“ („הלילה ארבתיה“) — וכאן זכר האגדה על היונה המתלבטה בחרבות, כשם שנשמר זכר של אגדה אחרת בדוגמה: „אין תקוה ליונה בצפרני הנץ“ („אגרת קטנה“), ומתוך אסוציאציה דקה של היונה בתיבה: „וכיונת נדוד, עיפת גף וחרדה תטפה שוב על פתח קן נעוריה“ („לפני ארון הספרים“), וביתר הבלטה של אסוציאציה זו: „יוני הזכות, שלהתין לעת בקר שמימה, שבו אלי לעת ערב — והנן עורבים מלומדי אשפתות“ („חלפה על פני“), ודרך רמז לזכר כתוב בשיר השירים: „הנה הנן העינים תאמי יונים מלאות שקט, שמבבותיהן יאיר חרש אור של שלום, אור של חסד, טהר נפש“ („מכתב קטן לי כתבה“), ובדומה לכך: „ובעיניך שוב אציץ — וכבתחלה הן צנועות, שתי יוני-החץ“ („צפורת“), ויותר מזה: „מקרניהו, יונה תמה, שערות ראשך יפו, רכו“ („נושנות“), או: „יונתי פנינה התמלטה“ („בשל תפוח“), „כי אם אהל תבנית קן ובקן שש יונים“ („פלוני יש לוי“) וכדומה. היונה, כבת-לוייה נאמנה של הבודד, כרמו לאם, לרעיה, לשכינה, נראית לנו ביחוד בשיר רב-סמלים, שסיומו במלים: „ויונה עם נער עדיין מתדפקים על דלת השער“ („מאחורי השער“ — „שירים ופזמונות לילדים“), ודמות היונה כדמות האם האלמנה נשקפת בתמונה מרעשת על האם-האלמנה: „כיונה המומה התרוצצה כל הימים שולל, ללא ענין וחפץ התחבטה בדי ריק ולא מצאה ידיה ורגליה“ („אלמנות“), וכניגוד ליונה — העורב: „ובשחתה כעורב רחמי אם, שלחה אפרוחה מקנה להשליכו אל חיק לא לה“ (שם). שמענו „אפרוח“, ואף היא מלת-השואה מצויה, דומים לה: הגוזל, התינוק, הילד, והנה קצת דוגמאות: „חיש קל כאפרוח יונתי פנינה התמלטה“ („בשל תפוח“), וכן כבדה ממנה: „שם תחכה יונתך, אפרוחיך הקטנים“ („תקות עני“), שכאן פירוש אפרוחים-ילדים, וכן: „פרנס נא אפרוחי כתולעים“ („שירתיה“), ואני אפרוח רך מקנו מושלך ברשות הלילה ומחשכיו“ („לפני ארון הספרים“), ובדומה לו: „ואני גוזל רך נשתכחתי מלב“ („לבדי“), וכן „מה יהגה הגוזל המצפצף שם גלמוד בפנה החשכה בקול תפלה זכה“ („המתמיד“), וקרוב לכאן ענין התינוק והילד כאמצעי-השואה: „הרך והענוג — העורגים כיונקי שדים למטר בנפש שוקקה“ („משירי הקיץ“), „ולתל עפרו צמוד כעולל אל פי שד“ („ינסר לו כלבבו“), „ירעד על חציו הומה ומבעבע יקפץ כילד ומה יפה קצפו“ („על אילת השחר“), „פזונו, שרנו ונהי כילדים“ („בשל תפוח“), „כילד מתרפק, כבן מתגעגע“ („המתמיד“), ובהרחבה כדי תמונה: „גם בני הישיבה כילדים רחוצים העולים מרחצם אל חיק אמותיהם, כן זכים ומאירים יבואו חלוצים בגמרות ארוכות אל שלחנותיהם“ (שם), וכדומה. וענין הילד, השיבה לימי הילד, דרך חיותו ודרך מראותיו הוא ציר גדול בנפש המשורר ושירתו. שיבה זו היא לו אחרית-געגועים

ואחירת-אושר: „ועיני ראשונה כילד נהרו“ („זהר“). „ונפקחו עיני ואורו וזכו כעיני הילד“ („אחד אחד ובאין רואה“). „ופחד ונהר ועמד כילד נפעם“ („ינסר לו כלבבו“). ולא נתפלא, כי ב„הברכה“, כלילת הסמלים, נראה גם בשיבה כזו: „וכתינוק נבעת נחבא בליל זועה, עצום עינים תחת כנפי אמו ולכל ברק-נור ינצנץ יניד עפעף — כן נעות-סנים, שחורת מים וקדורנית תתכנס לה בצל מגנה רב הפארות וקלה רעד, רעד...“

ד

ועתה נראה ב„מתי מדבר“ ארבע דוגמאות גדולות, שראשיתן כ"ף דמיון קטנה וסופן מעוף-סמל, ואפילו נמצאו מצביעים על מקור-ההשפעה לשימוש בסמלים אלה (כ„הפרש“ לאדם מי צקביץ, ביחוד לפי תרגומו של מיכ"ל), גידולם הוא אורגני למשוררנו. הרי הנחש, מה מעטה ראשיתו, כשהוא נתפס כיצר-המשטמה והמרירות בנפש האדם, שכן השנאה „נאחזה בלבבך וגדלה שם כפתן במאורתו“ (בעיר ההרגה). ועוד נשוב לכך. וקדם לכך משל, שביטוי צנוע יותר: „מאז שם את קנו בלבבי צפוני, המטיל בי ארסו ומוצץ את אוני“ („הרהורי לילה“), וכן משל שבו הנחש נתפס בהוראה דומה, ככח היצר: „שני צפונים, פתנים שחורים, אראה בקעו, גחו מעיניה אל לבבי, ירדו אף נשכו, אכלו, שרפו, יצקו רעל“ („עיניה“). ומה אדיר הוא הנחש בפואימה הגדולה, שבו הוא כפרוקציה של היצר שבנפש מחוצה לה, במדבר ומרחביו. והוא הדין בנשר, שתחילתו מעטה ורגילה, וכרוכה בזכרי-כתובים כגון: „וכעל כנפי נשרים אדא את ארובתי“ („תקות עיני“), וכדומה אמצעי נדרש כסמל לדור: „ואשר יגדל מבניכם נשר ועשה כנף — מקנו תשלחוהו לנצח; וגם כי ימריא, צמא שמש ואדיר, במרום — לא אליכם המאורות יוריד — — הרחק מכם על ראש צורים יצריח והד קולו לא יגיע עדיכם“ („אכן גם זה מוסר אלהים“). — וסופו בסמל הכולל של כה מתעורר בכחות המדבר הנרדם, זה „נשר גדל-אבר בן-צורים כפוף חרטום ועקום צפרנים — — הכה גל אדיר במרום ולעומת גאון שמש יצריח, רם ומתנשא שחקים ובזהר רקיע יתעלם“ („מתי מדבר“). וכן נראה את הכפיר, האריה, כשתחילתו צנועה, כמלת-שרת להשוואה של כה, ואם כדרך זכרי-כתובים: „ינערו בחורים כגורי אריות“ („המתמיד“). „התגבר כארי לעבודת הבורא“ (שם), „ולא חרד כארי ולא נעור ככפיר“ („אכן היצר העם“). — ומה רב המרחק שבין זכרו המקוטע ב„מתי מדבר האחרונים“, שנאמר בו: „ומלמטה ככפיר עם עלומים ודרור“ ובין תמונתו הנפלאה ב„מתי מדבר“, תמונת „ארי נאדרי בכח, צועד בטוחות, לא יחפו — — ישא את ראשו היהיר ווקף צוארו המצטר, ושתי גחלי עיניו הלוחשות — — ושאג — — שאגה, ותי"ו על תי"ו פרסה מסביב יודעוץ המדבר ואגפיו — — עומד — — עוד רגע, מתרונן לרעם גבורתו ונסב מאצל הפגרים והוא שלו וגא כבתחילה — — ולפיד הבז בעינים — —“. וביחוד מה רב המרחק, בהיקף ובעומק, שבין הזכר המצומצם של האריה בסוגר, ככח הנדחס והנדאק, המשתוקק לחגור למרחבי-חירות: „אף לא ככפיר נכבש בוטה, המשבר את בריחיו לברוח“ („בשדה“), ובין התמונה הכבירה של החיה הנזכרת בשיר המשטמה „אין זאת כי רבת צררתונו“: „במצרי שואל, במצוקת שחת, זו הכינותם לנפשנו, גדלתם חיה רעה אחת, ותחיו אותה בדמנו, זמן רב בסוגר לם נאנקה, וחרון אין אונים רתח דמה, אך עתה מעצמת כאב נהקה — ואוי לכם בקום הנקמה“. המחשבה

הגלומה בתמונה זו כמה גלגולי בטוי לה בשירת המשורר וראוי להתעורר עליה במיוחד בימינו כתוכחה ונבואה לעלילות ממלכת הודון של נירנברג. ותן כענין גדול לכאן מה שנאמר ב„בעיר ההרגה“: „דמעתיך אתה תצצר דמעה בלי שפוכה, ובנית עליה מבצר ברזל וחומת נחושה של חמת-מות — ונאחזה בלבך וגדלה שם כפתן במאורתו — והרעבת אותו והצמאת אותו — ואחר תהלס חומתו וכראש פתנים אכזר לחפשי תשלחנו ועל עם עברתיך וחמלתך ביום רעם תצונו“. לא קשה לראות, כי גם החיה הרעה בסוגר והפתן במאורה, כסמלי-המשטמה הכבושה, אינם אלא עילוי גדול של המשל המועט ש„בשדה“, שמצא מלוא-ביטוי לעצמו בדוגמה, שהאריה בסוגרו נעשה סמל מחריד בעוזו למשורר עצמו, האומר בשירו עמוק-החרון והעצב, „והיה בהתעוררו לעיניכם“: כדברים אלה: „מבעד לטוריקס כמו מבינות לחרכי סוגר לביא לזהט וזומם יציץ, ישלה למראה עין, יתאפק או ירגן חרש — ושאגת אש עצורה בעצמותיו, לילה מלילות יבוא ובעצם שנתכם המתוקה ובהלכם הד רעמה פתאם, ממרחק לא פללתם, מילל ישימון תגיעכם, ואתם טרם תבינו, נשבר הסוגר בן לילה, היו בריחיו רסיסים והלביא נמלט למכורתו“. [עתה: לא כפיר ולא ארי, עתה: לביא, ואולי משום שמאחוריה, דמדמה בידועים ובלא יודעים, חברתה לצלזול: נביא].

ה

המשורר הראנו בתמונה עזה ומחרידה את חזון-אחריתו, או ביתר דיוק: את חזון אפשריות אחריתו, וראה, חמש אפשרויות הוא רואה ביציאת נפשו מנרתיק-גופה: „או שמא כמרגלית, ונוגה עולם לה, עם דמעתי האחרונה תפל — ואולי כפרפר מסביב לשלהבת רקד ופזו תצא נפשי — או כשלהבת הנר עצמה לפני כלות שמנה — ואולי כשמש לפני שקעה — או אולי — מאחורי אחת הגדרות ככלב רעב אקפא“ („לא הראני אלהים“). חמשה משלים אלה לא משלי-ארעי הם — הם: שבהם התגבשה חזות-הסמלים, סמלי-העולם והנפש, של המשורר. כדוב המשלים גם כל משל ומשל שלפנינו עתה תחילתו כדבר-שרת מועט, כאחד מסממני-השואה, שכונתה צרה וצנועה וסופו כענין גדול שכונתו מקיפה ועזה והוא מתמצה בתוך עצמו, כמשל ששוב אינו כמשמשו של הנמשל, אלא הנמשל נבלע בו ושניהם נעשים אחד — כסמל. ודוגמאות הרבה בשירי המשורר לדרך ההתפתחות של חמשת הסמלים שלפנינו ולא נרמוז אלא על קצתן. הרי המרגלית — על מושיעי העם: „ובדברי ימינו המלאים אנחות תאצר כפנינה דמעתיך הקדושה“ („מקראי ציון“), ובדומה לכך על ענוי-עולם, שהם היסוד המקיים בחסדו את העולם: „גנוזה חמדה רוחכם בתוככם כפנינה בקרקע ימים“ („יהי חלקי עמכם“), וביוחד על האם: „היא הורתני לכבוש לבי ואצרות חמדה ומרגליות לשאת דומם במעמקי“ („בת ישראל“), שכן נטרדה כ”ף-הדמיון והמרגליות מרגליות. הדמעה כפנינה היא דרך-השואה מצוי ביותר, אולם במשורר נראה, כי השואה מרחיקה לכת ופסגתה בדבר השבועה שלו לצלות את הדמעה-הפנינה של האם: „אולם חי אלהים, אם יפול רסיס דמעתיך ארצה! מאשר היא שם, מכל המצולות, כפנינים מקרקע ימים, משה אמשנה ולטשתיה ושכצתייה במבחר הנזרים אשר יציץ לתהלת עולם על ראש בחור מעם“ („פרדה“). ודאי, כתר זה, אריך קדומים של מסורת ואגדה חופפו וכאוהב דבק מאח הוא לכתר תורה ולכתר שם

טוב, וכן נמצא את האם הטובה והאהובה ואת האב העני והרש המזכירים יוס'ים בנם המתמיד: „וכחכי משיח הם יושבים ומחכים, שישוב אליהם בכתר התורה — רק ציץ זהב אחד על מצח כהנים, עטרת פז אחת בראשי השרים, למשורר, לגבור זר אחד של דפנים — על ראש נערו יציצו שני כתר־ים!» («המתמיד»). וביחוד נשמע במשפחת החייט העניה את האם המתנחמה ואומרת על ילדיה: „הם קושרים לנו כתר, ובן זקונינו יונה יקבע בכתר את המרגלית האחרונה» («יונה החייט»). הבן הנאמן הקושר באור תורתו כתר־ים לאביו ואמו וקובע בו את המרגלית האחרונה הוא-הוא הבן הנוטל את דמעותיה של אמו אוהבתו וקובען מרגליות בכתרו של בחור בעם. וענין נזר ופארו נראה גם בשירים אחרים, וביחוד נשמע על משבצת אחרונה הצריכה מילוא: „אמ־יש משבצת ריקה בנזרך—בידי אבך-המלואים, — שימנה נא בראש כל-אבני חן ובנזרך תהי הראשה, — אבן שלמה היא וטהורה, אף פגימה אחת, פגימה כל-שהיא לא תמצא בה — הלא היא האהבה, ירשת-האם, שהיתה מדליקה בלילי שבת שבעה נרות, ולעולמי עד את נפשי השקתה אור צנוע, זוהר קדוש» («בת ישראל»). וראה גם ענין המשבצת במקום אחר בהחזאון המשורר: „אמנם גנואלו עתה חיי ואחלל במרידי ראש נזרי, והוא מעלה דמות ילדותו הקדושה, שהיא „מחוץ לחליפות עתים, לא נפגמת ולא נכתמת, כאילת השחר במרום, עוד תזרח אלי ממשבצת־ה» («אחד אחד ובאין רואה»). כן נראה את המרגלית, שתחילתה כלי-השואה רגיל, מתעלה כסמל גדול — היא האור הצנוע במעמקים, המפרנס עולם ונפש, היא האהבה של אם, היא הענוה של ענוי-עולם, היא הפנינה הנחבאת במצולות-ימים, היא הרמעה הנחבאת במצולות-נפש, והמשורר מעלה אותו בראש נזרו של עולם, כפאר-כתר, כאילת-שחר. האמנם נתמה, כי בהראות לנו המשורר את שעת-מותו, שבה מתקפלים, ברעננות של תחיה אחרונה, כל צבא-חיותיו וחזיונו, חוזרת הפנינה שלכאורה אינה אלא כלי-השואה מצוי, משל המשרת את הנמשל, ובאמת היא כוללת את שכנס בה המשורר בחזותו, ונמצא שאין מותו של המשורר אלא כמות הפנינה-הדמעה האחרונה?

ראינו בראשונה באפשרויות המות וחזונו, וכדינה דינם של שאר המשלים. גם הם פוזיציות חשובות, אם במעט ואם בהרבה, בדרך-הגלגול של ההשואה הרגילה לדרגת-סמל או בקירוב לה. אף בזה לא נמצה כל הדוגמאות אלא נרמזו עליהן. הרי הפרפר — על הנערה האהובה: „קלה היא על כנפי רוח וכצפרת כרמים תנהר» («מכתב קטן לי כתבה»), „הוי, מי השליג עלינו — ובשפע כזה, חיל צפרות לבנות — והנה נקלעה צפרת כפרח בקצה שער מחלפתך המפוזז על המחגורת וכמו רמזה לי: בחור, קום שקח לה, ודמה אלי הצפרת! אולם את — ההרגשת בצפרת ובי? ההרגשת כי גם נפשי נתונה בשבי, ומפרפרת ותלואה, ומצפה לישועה במחלפתך הקלועה» («צפרת»). משל-הנפש כצפרת, כפרפר (ומפרפרת) שניתנה כאן, יש לו אח בשיר אחר, שהמשורר מראה בו את נפשו „על כנפי הזהר ימים רבים פזזה כצפרת לבנה» («ואם ישאל המלאך»), כשם שחזון המות כחזון פרפר המפוזז סביב השלהבת יש לו אח בשיר אחר: „ובין שדיך יומי אוציא כגוע בערוב היום בין פרחי בשמים צפרת כרמים» («איך»). והרי שלהבת-הנר — גם לה גלגולים ורמזי-גלגולים בשירים, שהנר בהם הוא ענין לעצמו כשם שהוא ענין לכוכב ולעיין. מכאן נראה את השחר „יאסף נרותיו ויכבה כוכבי נשפוי», וכן: „לא יכבה נרו ולא יכהה רשפוי» («על אילת השחר»). ומכאן נראה: „רק

הילל בן שחר עוד קורץ עינו" (שם), וכן: „גם כוכב אחד שם עוד יקרץ עינו" („רוי לילה“), „כעינים קורצים שמה בשמים אורים זכים, בעיניהם סז הכרובים צופים בנו מן החרכים“ („גושנות“), „וכאותו כוכב חרד שם במרום שמציץ עוד עלי בעין יפה ומושיט לי בחשך שרביט זהבו“ („הולכת את מעמיה“), „אתם כוכבי אל — האמנם אין לעפעף־זהבכם דבר ורמו קל להגיד לי וללבבי“ („לפני ארון הספרים“), „אי, כוכב עליון, עפעף סז“ („בהבטחות שוא“), „ועינים מתחת להן כוכבי חסד בהלם“ (יונה החיט) וכיוצא באלה. ההשואה של העין ככוכב ושל הכוכב כנר סמוכה לה ההשואה של העין כגחלת, והיא גם מתשמישי שירי־עם וכדומה, ורק „שתי עיניה שתי גחלים טובלות בלהבה“ („עיניה“), או: „ועיני כשתי גחלי אש תתלקחנה“ („המתמיד“), וגחלת ונר משמשות בערבוב, והדוגמה הטפוסית והנודעת ביותר: „עוד יש ערים נכחדות בתפוצות הגולה, בהן יעשן במסתר נרנו הישן — גחלת לוחשת בערמת הדשן וכאודים מוצלים זעיר שם תעשנה —“ („המתמיד“), וראה השימוש בתמונה האור העשן במסתר בשיר אחר, שבו יעמוד המשורר לפנינו גם הוא כשריח, כאוד מוצל: „זריתי לרוח אנחתי ויריה החול דמעת עיני — אוד עשן הנני — בי נבע מקור אורה ויבש נטפים נטפים, בלבבי שלהבת יקדה ותדעך רשפים רשפים, ועתה מעיני כמו ספצ — ולבבי עוד יעשן במסתר מגולל באפר ובדמים“ („זריתי לרוח אנחתי“), ומרוכות בשיר זה כל קבוצת־הדימויים: דמעת העין ושלהבת הלב כמקור האור, שיבש כנטפי דמעה ודעך כדעיכת נר ושרידו עשן במסתרים, הוא שריד־האור הנבלע בחשכה ואינו אובד בו והוא כאפשרות אחרונה אך ודאית של תגבורת אור חדשה (והוא ענין גדול לעצמו והוא מיסודות־חזון משוררנו, וכבר דרשו בזה בכמה מאמרים ומכמה בחינות), שאתה מוצאו גם כדרך השואה של דעיכת כוכבים, וראה דוגמה בולטת: „אחד אחד ובאין רואה כוכבים לסנות שחר כבו שפוני מאויי ויכלו ביגון דומם, אך עוד האחרון כמוס עמי, והוא נהמת כל חיי, לא יחרישנה המון יום וכל שטן לא יכחידנה“ („אחד אחד ובאין רואה“), בעצם, אף דוגמה זו אתה מוצא בה בעקיסים את העשן: „כבו שפוני מאויי ויכלו ביגון דומם“ — רמזם במקראות: „עשה כעס עיני —“ „כלו ביגון חיי“ (תהלים, ל"ב, י"א), „כי כלו בעשן ימי ועצמותי כמוקד נחרו“ (שם, ק"ב, ד') [וד. שמעונוביץ כותב עשר שנים קודם לכך: „כלו בעשן מאויי“], אולם הסמיכות הברורה ביותר של כוכב־עין־נר אתה מוצא בתמונת־סמל חשובה באגדת האם ונרות השבת — בכבות הנר יאמר על השבת, כי „עָנַת עינה האחת“, וביחוד נשמע על „שבעה כוכבים במרום וליל שבת אמי שבעה לו נרות עינים“ („אמי זכרונה לברכה“), ואם המשורר רואה מותו כדעיכת שלהבת נר לפני כלות שמנה יש בה ודאי גם מכבית־כוכב, כפי שאמר בשיר אחר: „ידעתי בליל ערפל ככוכב אכבה פתאם“ („ידעתי בליל ערפל“), אך ראוי שתדע, כי תמונת־נר דומה חוזרת גם בשיר אחר, וגם בו סמיכות עין ונר: „ובלא ניצוץ תקוה בלב ובלו שביב אור בעין — ככה תעשן עוד הפתילה אחרי כלות שמנה“ („בעיר ההרגה“), וברכוז יתר אתה מוצא קבוצה זו בתמונת־האָבל: „כעפעף עין עששה, פתילה סמוית שלהבת צפה על פני שמן (נר נשמה לנפטר)“ („שבעה“), ודאי הוא, כי חזון המות כמות שלהבת־הנר כולל בתוכו במגובש את הנר במכלול־רמזיו וסמליו, ובעצם, גם השמש אינה אלא כתגבורת אור הנר, ואף נשמע: „וברוך שברא את גג הרקיע

ולנר לנו שמשו על מסמר הוקיע» («למנצח על המחולות»). ונודע ענין השמש כמרכו גדול בשירי-המשורר, ואף בו יחול המספר המקודש שבעה, כפי שראינו אותו בכוכבים ובנרות כברור מקריאתו הנודעת: «אילו שבע שמשות אל במרום תלית («עם פתיחת החלון»). ופירוט הדוגמאות לענין השמש כסמל מצריך יריעה גדולה, אולם מהיות הדבר מן המפורסמות אך למותר הוא. ואין עוד לפנינו אלא אפשרות המות האחרונה, מות כלב, שאינה כארבע חברותיה הקודמות, וגם לה רמזים גדולים בשירים, אולם התחלת סמל יש בהם ואין בהם גמרו, ונמצא שמכלל-שרות של השואה רגילה יצאה ולכלל אדנות של סמל לא באת. והרי קצת רמזיה, בין שהכלב כמשל יבוא להורות גורלו המר של המשורר כאיש מאישי האומה הדוויה: «ככלב ידי, ככלב ממעניו, בזה נפש ומעונה, ברחתי היום אל השדה» («בשדה»), «אנוע ככלב בארץ נבוכה, מגורש במקלות, מכלכל פירורים, נעזב ונשכח מלב ומאל» («אגרת קטנה»), «אתפרנס ככלב שבע קלון וריש» (שם), «ערפני ככלב לך זרוע עם קרדום» («על השחיטה»), או יבוא לספר על גורלה המר של אמו: «ובשובה רצוצה ככלבה מודחת» («שירתי»), או על עצמו: «ואזי שאלתי: עת ככלב מזה רעב בקרב חוץ אשלכה, ימצא אחד מני אלף, עלי יעבר באנחה» («דמעה נאמנה»). וספק אם מקרה הוא, כי הכלב שהמשורר עשאו משל לגורל מדאיב בא לשמש את המשולש הגדול: העם-האם-האני, ואפשר אירת-המשולש אופפתו גם כאפשרות האחרונה בחזון מותו.